

ՍԵՂՐԱԿ ԲԱՐՈՒՌԻԱՐՅԱՆ

ՆՈՐԱՀԱՅՏ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՂԲԱՏԱՎԱՆՔՈՒՄ

Վատմա-մշակութային իր կարևոր գործունեության շնորհիվ, Հաղբատավանքը շատ վաղ իր վրա է հրավիրել ուսումնասիրողների ուշադրությունը, իսկ նրա հուշարձանների պատերին և շրջակայքում եղած արձանագրությունները հավաքվել և հրատարակվել են սկսել դեռևս 19-րդ դարի առաջին տասնամյակից: Ի վերջո դրանց լիակատար հավաքումը և օրինակելի հրատարակությունը իրագործեց Կ. Ղաֆադարյանը՝ 1963 թվականին:

Բայց, այնուամենայնիվ, վերջին տարիներում Հաղբատավանքում կատարվող նորագույնների աշխատանքների ընթացքում գրադարձեց մի նոր, մինչ այժմ անծանոթ, արձանագրություն, որն իր բովանդակությամբ անսովոր է և հետաքրքիր՝ պատմական տեսակետից:

Այդ արձանագրությունը մի խաչքարի վրա է: Բայց թե նախապես որտեղ է կանգնած եղել խաչքարը՝ հայտնի չէ. այժմ այն ընկած է վանքի պարսպի արևելյան կողմի մուտքի մոտի պահակատուն հանդիսացող շենքի կտուրին: Այն հավանաբար օգտագործվել է այդ պահակատան կտուրի նորոգումների ժամանակ, որպես հասարակ շինանյութ:

Ահա խաչքարի արձանագրված երեք կողմերի լուսանկարը (էջ 57):

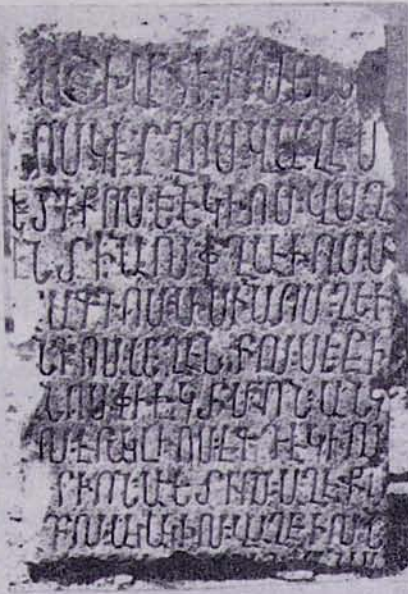
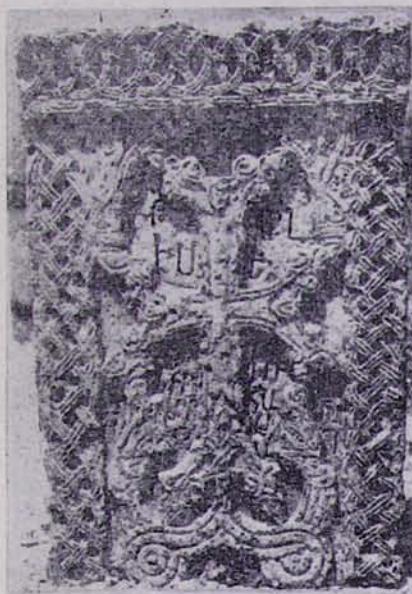
Արձանագրությունը փորագրված է խաչքարի երեսին՝ խաչի թևերի շուրջը, թիկունքին և հյուսիսային նեղ կողմին: Երեսին գրված մասը վնասվածքներ չունի: Երկրորդ հատվածը գրված է թիկունքին, 11 տողով: Այստեղ տողերի սկզբի և վերջին մասերում տեղ-տեղ մեկ-երկու տառերի ջարդվածքներ կան, բայց որովհետև ամբողջ արձանագրությունը բաղկացած է անձնանունների ցանկից, ապա և մնացորդ մասերի օգնությամբ անխալ վերականգնվում են: Միայն վերջին

տողի մեծ մասը խիստ ջարդոտված է և տառերի առանձին մասեր են երևում:

Բոլոր անձնանուններն իրարից անջատվում են երկարավուն ձևի վերջակետերով:

Երրորդ հատվածը գրված է հյուսիսային նեղ կողմին և ավելի մանր տառերով: Վերին մասում 3—4 տողերի տեղ ջարդոտված է և անընթեռնելի: Տողերի սկզբի և վերջին մասերում ևս տեղ-տեղ, մեկ-երկու գրեր, ջարդված են, բայց վերականգնել հնարավոր է, նախորդի օրինակով: Վերջին տողում երևում է մի անվան մնացորդ տառերը: Այս մասում, որը նույնպես անձնանունների ցանկ է, անուններն իրարից կետերով չեն բաժանվում, հավանաբար տեղի նեղվածքության պատճառով:

Արձանագրության երկրորդ և երրորդ հատվածներն իրար հետ կապվում են, որովհետև միայն անուններ են երկու մասումն էլ: Բայց առաջին և երկրորդ մասերը չեն կապվում: Այսպես, առաջին մասում հիշատակված է թվականը և գործող անձի անունը, որին բնականաբար պիտի հաջորդեր հուշարձանը կանգնեցնելու նպատակը՝ ինչպես հարյուրավոր նման դեպքերի օրինակներում: Այնուհետև, երկրորդ հատվածի սկզբում կա աշխառն բառը, որին հետևում է անձնանունների շարանը: Աշխառն բառը այս շարքին քերականապես չի կապվում, հետևաբար իրենից առաջ եղած մի նախադասության վերջին բառն է նա: Նկատի ունենալով այս հանդամանքները և այն, որ խաչքարի վրա ուրիշ տեղ չկա գրելու համար, համարում ենք, որ այդ պակասող մասը պիտի գրված լիներ խաչքարի պատվանդանի արևմտահայաց երեսին և անմիջական շարունակությունը կադմեր արձանագրության առաջին հատվածին և վերջում ունենար մի այնպիսի նախադասություն, որը վերջանար երկրորդ, թիկունքին

գրվածի առաջին՝ աշխարհ բառով, որպեսզի արձանագրությունը իմաստով և քերականորեն ամբողջանար:

Որ խաչքարն ունեցել է պատվանդան՝ դա անկասկած է, որովհետև նրա երեք երեսներին գրված է արձանագրություն, որը ժխտում է նրա պատի մեջ ագուցված, որմնախաչ լինելու հանգամանքը: Ապա երեք երեսներին գրված հուշարձանը պիտի կանգնած լիներ բաց տարածության մեջ, որպեսզի մարդ կա-

րողանար շրջել և դիտել ու կարդալ բոլոր կողմերում գրվածը: Բայց պատվանդանը կորած է:

Նախքան պատճառաբանելը, առայժմ տեսնեք, որ առաջին հատվածին պիտի հաջորդեր պատվանդանի վրա մոտավորապես այն, ինչ մեր վերծանության մեջ գրել ենք սովորական տառերով:

Ահա արձանագրությունը լրացրած.

1. խաչքարի երեսին

Ի ԹՈ(Ի)ԻՍ: ՈՂԵ: (1246)

ՅԱՌԱ-

ՋՆՈՐԴՈՒԹ-

Ե(ԱՆ) ՏՐ. ՀԱՄԱ-

ՋԱՍՊ-

Ա

2. Պատվանդանի վրա պիտի լիներ

[Կանգնեցաւ սր. խաչս ի

փրկութիւն (կամ յիշատակին)

հոգոց եկեղոցն առ մեզ (կամ

ի Հայս) վարդապետացն Հոռոմո]

3. խաչքարի թիկունքին

[Յ]ԱՇԽԱՐՀԻ: ԳՈՄԵՆՏԻ-

ՆՈՍ: ԿԻՐՂՈՍ: ՎԱՂԷՍ:

ԵԻՏԻՔՈՍ: ԵԻՆԻԿԻՈՍ: ՎԱՂ-

ԷՆՏԻԱՆՈՍ: ՓՂԱՐԻՈՍ: Մ-

[ԱՐ]ԱԳԴԻՈՍ: ՍԻՍԻԱՆՈՍ: ՂԵԻ-

[Ո]ՆԴԻՈՍ: ՄԵՂԵՆՏԻՈՍ: ՍԵԻԷՐԻ-

[Ա]ՆՈՍ: ՓԻԼԷԿՏԻՄՈՆ: ԱՆԿ-

[Է]ՈՍ: ԷՐԱԿԼԻՈՍ: ԷԳԴԵԿԻՈՍ:

[ԿԻ]ՐԻՈՆ: ԱԻՏԻՈՍ: ԱՂԷՔՍ-

[ԱՆ]ԴԻՈՍ: ԱԵԱԿԻՈՍ: ՎԱՂԷՐԻՈՍ: Ն

.

4. խաչքարի կողին

.

.

.

.

. . . ՈՍԿԼ-

ԱԻԴԻՈՍ

ԿԱՆՏԻՏ-

ՈՍ ԵՂԻԱ-

Ս ՄԱԿԵ-

ԴՈՆ ԴՈ-

ՄԵՆՆՈՍ

ՈՐՈԳԻՆԷ-

Ս ԱԹԱՆԱՍ-

ԻՈՍ ԹԷՂՈ-

ԴՆԻՆՈՍ [Պ-

Բ]ԻՍԿՈՍ [Թ-

ԷՈՓԻԼՈՍ]

ՄԵՂԷՏԻՈՍ]

. . . ՂԷՈՍ

Իր այս տեսքով արձանագրությունը պարզում է, որ 1246 թ. Հաղթատավանքի առաջնորդ Համազասպի օրոք, կանգնեցվել է այս խաչքարը ի հիշատակ այն մարդկանց, որոնց անունները մեկ առ մեկ հիշատակված են արձանագրության մեջ: Լրիվ պահպանված և վերականգնված անունները 33 հատ են: Թիկունքի արձանագրության վերջին, ջարդված տողում կարող էր տեղավորվել 3, նեղ կողի վերևի վնասված շորս տողերում՝ 4, և ներքևում՝ 1, որով բոլոր անունների թիվը կլիներ 40—41 հատ: Այս բոլոր անձնանունները տառադարձությամբ և ու վերջավորությամբ դուռ հունական տեսք ունեն: Դեռ ավելին, դրանց մեջ կան տասնյակից ավելի անուններ, որոնք պվելի արխայիկ են և, ասենք, 10-րդ դարում նույնիսկ բյուզանդացիների մոտ գործածական չէին այլևս:

Բայց և այն ընդհանուր քրիստոնեական անունները, որոնք վաղուց ի վեր հայացի ձևով գրելու սովորություն կար մեզանում, գրված են հունական: Օրինակ՝ Ավետիս = Ավետիս, Ղեռնդ = Ղեռնդիս:

Հայ վիմական արձանագրությունների մեջ չկա այսպիսի՝ միայն անունների ցանկ պարունակող մեկ ուրիշը: Միաժամանակ գոյություն չունի հունարեն կամ հունաձև տառադարձությամբ անունների այսպիսի մի մեծ փունջ:

Այս անսովոր երևույթի հավանական բացատրության համար հարկ է դիմել մեր պատմագիրներին և հայագիտությանը, ու իրոք որ կան երևույթ բացատրող փաստեր:

Հայ բանասիրության մեջ ընդունված է, որ 10-րդ դարի սկզբում Հայաստանում հիմնադրված մի բանի նշանավոր վանական միաբանություններ ու վանքեր առաջացել են Բյուզանդիայի կայսեր՝ Ռոմանոսի (919—944) հալածանքներից փախած և Բագրատունի թագավորների տիրույթներում ապավինած միաբնակ հոգևորականների ձեռքով:

Հնագույն մատենագիրը, որը հաղորդում է այս փաստը, Ասողիկն է, որը թվարկելով 10-րդ դարի սկզբում ծավալված վանական շինարարությունը, գրում է.

«Նախ առաջին՝ մեծահռչակ ուխտն Կամբրջանոսի ի գաւառին Արշարունեաց, որոյ առաջնորդ հայր Յոհաննէս, որ հալածեալ յաւրեմեայ աշխարհէն, յեգեբացոց գաւառէն, ի Բաղկեդոնական մարդադաւան աղանդիցն, բերեալ ընդ իւր զԳրաշագէն նշանն տէրունական»¹:

¹ Այս դիտողությունը և վնասված անունների ստույգ տառադարձությունը կատարելու գործում մեզ օգնել է բյուզանդագետ Հր. Բարսիկյանը:

² Ստեփանոսի Տարսնեցւոյ Ասողիկան—Պատմութիւն տիեզերական, 1885 թ., էջ 173, Պետերբուրգ:

Այս դեպքին անդրադարձել են մեր 13-րդ դարի պատմագիր Կ. Գանձակեցին³ և վարդանը՝ ավելի հանգամանորեն⁴: Ժամանակակիցների համար այս դեպքը նշանավոր երևույթ է եղել, և այդ առթիվ, ըստ երևույթին, ստեղծվել են նաև հատուկ գրություններ՝ ավելի մանրամասն ու հանգամանալից նկարագրություններով: Դրանցից մեկը Ղ. Ալիշանի ձեռքն է հասել իր նշանավոր «Այրարատ»-ը ավարտվելու պահին և տեղավորվել է այդ աշխատության վերջում՝ հավելվածի ձևով:

Վենետիկի ձեռագրաց ցուցակից այժմ պարզվում է, որ այդ գրությունը գտնվում է Ոսկեփորիկ կոչվող մի ժողովածուի մեջ, որն ըստ ցուցակի կազմողի՝ 10—11-րդ դարերի գրություն է. վերնագիրն է՝ «Պատմութիւն ս. Կենարարին և սոսկալի ս. Նշանին թէ որպէս բերաւ յաշխարհն Արշարունեաց ի Կամբրջանոսի»⁵:

Բյուզանդական երկրամասերից Հայաստան կիսած հոգևորականների առնչությունը Հաղթատավանքի նորահայտ արձանագրության հետ պարզելու համար՝ անհրաժեշտ է պարզաբանել հետևյալ հարցերը. Բյուզանդիայի ո՞ր գավառներից են եկել փախստական հոգևորականները, ի՞նչ ազգության են պատկանել նրանք, որքա՞ն է եղել եկողների մտավոր թիվը և, վերջապես, ո՞ր վանքերն են շինացրել կամ հիմնադրել Հայաստանում: Այս հարցերի պատասխանները պետք է որոնենք հալածանքների դեպքը հիշատակող մեր պատմագրների մեջ, ուստի և հարկ է մեջ բերել նաև Կ. Գանձակեցու և Վարդանի համապատասխան հատվածները.

Կ. Գանձակեցին հաղորդում է՝

«...Սա (Ռոմանոս) հալածեաց զամենայն կրօնաւորս և զգահանայս հայոց, որք էին յաշխարհին Հռոմոց, զի ոչ հաւանեցան դաւանութեանն Բաղկեդոնի: Եւ եկեալ յաշխարհիս Հայոց յաւուրս Արասայ, որդոյ Սրմբատայ հաստատեցին վանորայս՝ Գլամբրջանոս, և զԿապուտբառն ի գաւառին Արշարունեաց, և զնոյակաւունն Հռոմոսին կոչեցեալ վանք, և զԴաբեվանք ի Շիրակ գաւառին. շինեցին և եկեղեցի մի յանուն ամենա-

³ Կիրակոս Գանձակեցի—Պատմութիւն Հայոց, էջ 84—85, 1961 թ., Երևան:

⁴ Հաւարուն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի, էջ 88, 1962 թ., Վենետիկ:

⁵ Ղ. Ալիշան, «Այրարատ», էջ 467—469, 1890 թ., Վենետիկ:

⁶ Հ. Բարսեղ վ. Սարգսեան—Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հատըր երկրորդ, էջ 394:

սուրբ Աստուածածնին ի վաճեն, որ կոչի Սահահին...»⁷:

Վարդանը գրում է.

«Ի սուրա ատուս (Աբաս Բագրատունու) յոյժ բազմութիւնք կրօնաւորաց հալածեալք ի հոռոմոց աշխարհէն սակս ուղղափառութեան, եկեալ յաշխարհս մեծ շինեցին յոյով վաճառայս: Նախ զԿամրջաձոր, ապա զՀոռոմոսին կոչեցեալ վաճ, որպէս թէ ի Հոռոմոց կողմացն եկին, և գրաւալանքն ի նոցանէ ասեն շինեալ զՍահահին սուրբ Աստուածածին»⁸:

Եկվորների նախնական տեղի հարցը

Ինչպես տեսանք, այս դեպքի հնագույն հիշատակողը Ասողիկն է, բայց պատմագիրը եկվորներից մի խմբի մասին է միայն հիշատակում՝ Հովհաննես վարդապետի զխալոթությամբ, որի մասին ասում է. «յարեմտեայ աշխարհէն, յեզերոցոց գաւառէն»:

Եզերացոց գաւառը այժմյան Արխաղիան է, որ համարւում էր Հովհաննեսի ծննդավայրն է եղել միայն, որովհետեւ Ոսկեփորիկի գրութիւնը, որը փաստորեն հենց այդ նույն Հովհաննեսի վարքն է, ունի ավելի մանրամասն տեղեկութիւններ նրա մասին: Ըստ այդ գրութիւնի՝

«Զայնու ժամանակաւ փայլէր առաքինութեամբ հայրն Յովհաննէս յաշխարհին Լիկանտոնացոց, ի մենաստանին, որ կոչէր Կամրջաձոր... և բնակեալ էին ի տեղւոյն յայնմիկ ընդ հօրն Յովհաննիսի ոգիք իբրև քառասուն»:

և քիչ հետո՝

«Եւ ելեալ (Հովհաննէսը) տարաղէմ յաշխարհէն Լիկանտոնացոց...»⁹:

Այլիշանը մանրամասն քննությամբ հաստատում է, որ Լիկանտոն գաւառը Փոքր Հայքում էր, Կեսարիայի և Մելիտիների տարանջրում:

Հովհաննէսը իր քառասուն վանականներով ներկայացել է Աբաս թագաւորին և Արշարունիքում էլ իր հիմնադրած վանքը կոչել է՝ Փոքր Հայքում իր ղեկավարած վանքի անունով՝ Կամրջաձոր¹⁰:

4. Գանձակեցիին այս մասին անորոշ հիշատակութիւն ունի՝ «յաշխարհէն Հոռոմոց», նույնը և Վարդանը՝ «ի հոռոմոց աշխարհէն»:

Այս տեղեկութիւններից հետևում է, որ հալածական հոգևորականների նախնական

բնակավայրը Փոքր Հայքի գաւառներն են, որն ունենալու էր բնակչութիւն, և ուր հայերը նույնպէս ի հնուց անախ բնիկ և զգալի թիվ էին կազմում:

Եկվորների թվի հարցը

Այս մասին Կ. Գանձակեցիին գրում է՝ «Սա (Ռոմանոս) հալածեաց զամենայն կրօնաւորս և զհաճախս հայոց...»:

Իսկ Վարդանը՝ «Յոյժ բազմութիւնք կրօնաւորաց հալածեալք...»:

Ոսկեփորիկի գրութիւնը, որն ինչպէս նըշվեց, Փոքր Հայքի Կամրջաձոր վանքի միաբաններին է վերաբերում, հիշատակում է՝ «ընդ հօրն Յովհաննիսի ոգիք իբրև քառասուն»:

Այս բոլորից կարելի է հետևել, որ Հայաստան փախած հոգևորականների թիվը շատ մեծ է եղել, քանի որ միայն մեկ՝ Կամրջաձորի վանքից 40 հոգին են եկել, ապա որովհետեւ հալածանքը ընդհանուր է եղել բոլոր միաբանների նկատմամբ, ուրեմն և բազմաթիվ վանականներ փախած կլինեին, մանավանդ, որ Գանձակեցիին հիշում է, որ ոչ միայն վանականներն են հալածվել, այլև քահանաները՝ «զամենայն կրօնաւորս և քահանայս»:

Հայաստանում՝ եկվոր հոգևորականների շենացրած կամ հիմնարկած վանքերի հարցը

Վերևում մեջ բերված աղբյուրների մեջ անվանապես հիշատակվում են հետևյալները.

1) Կամրջաձորի վանք Արշարունիքում (Ասողիկ, Գանձակեցի, Վարդան, Ոսկեփորիկի գրութիւն):

2) Կապուտբարի վանք Արշարունիքում (Գանձակեցի):

3) Հոռոմոսի վանք Շիրակում (Գանձակեցի, Վարդան):

4) Դարեւանք Շիրակում (Գանձակեցի, Վարդան):

5) Աստվածածին եկեղեցի Սանահնում (Գանձակեցի, Վարդան, Սանահնի Քոթուկ):

Պատմական և տեղագրական բազմաթիվ ուսումնասիրութիւնների մեջ հավաստվում է ինչպէս փախստական վարդապետների Հայաստան գալը, այնպէս և այս ցանկում նըշված հինգ վանքերի շենացումը կամ հիմնադրումը նրանց՝ միջոցով: Միայն Հ. Հ. Ոսկեանն իր աշխատութեան մեջ այս ցանկին աւելացնում է նաև Հաղբատավանքը¹¹:

⁷ Կ. Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 85:

⁸ Վարդան, Հաւարումն Պատմութեան, էջ 88:

⁹ Այլիշան, «Այրարատ», էջ 547:

¹⁰ Այլիշան, «Այրարատ», էջ 547:

¹¹ Գուգարի վանքերը. գրեց զկտ. Հ. Հ. Ոսկեան, էջ 92—93, Վիեննա, 1960:

Ոսկեփորիկի գրությունը հիշատակում է երկու տեղանուններ ևս. Հովհաննեսի գլխավորությամբ եկած վանականները, երբ որոնում էին հարմար տեղ Արշարունիքում՝ վանք հիմնելու համար, հանդիպում են մի հարմար վայրի, որը կոչվել է Սակրեվանք և մի ուրիշը, որը կոչվել է Մանէվան, և այդ վերջինում շինել են իրենց հիմնական վանքը, որը իր տեղադրությամբ նման էր Լիկանտինոի երկրում եղած իրենց հին վանքին:

Եկվոր հոգևորականների ազդության հարցը

Նշեցինք, որ Փոքր Հայքն ուներ բազմազգի բնակչություն: Իշխանությունների հալածանքները եղել են, ինչպես սովորական էր միջնադարի համար, ոչ թե ազգային, այլ դավանաբանական հողի վրա, հալածանքի են ենթարկվել տիրող քաղկեդոնական երկաբնակ պետության և եկեղեցու կողմից միաբնակ դավանության պատկանողները, իսկ այդպիսիները ոչ միայն հայերն էին, այլև ուրիշ ազգություններ կամ նրանց հատվածներ և նույնիսկ հույներ: Հետևաբար և փախած ու Հայաստան ապավինած հոգևորականները միայն հայեր չեն եղել: Մեր մեջբերած աղբյուրներից Ասողիկը եկվորների ազգությունը չի նշում, Վարդանը նույնպես: Միայն՝ սակա ուղղափառութեան, որը իր հասկացողությամբ միայն միաբնակներն են: Միայն Գանձակեցին պարզ հիշատակում է՝ «զամենայն կրօնավորս և քանակալս հայոց», բայց և վերջում նշում է, որ նրանց անվանում էին «հռոմեաց երեց», այդ պատճառով էլ Շիրակում նրանց հիմնարկած վանքը կոչվեց «Հռոմեցի վանք»:

Դավանաբանական հողի վրա նման հալածանքներ Բյուզանդիայում եղել են հաճախակի և ավելի ուշ շրջաններում ևս: Այսպիսի մի դեպքի մասին հիշատակում է Վարդանը 1186 թվականի դեպքերի նկարագրության մեջ, ուր մեր այս հարցադրման վերաբերյալ հետաքրքիր տեղեկություն կա.

«Իսկ ի վերայ Յունաց քագաւորեաց Փիսիկն ուր և Սաճակ, և յարոյց հալածանս և շարշարանս հայադաւան ազգաց, զի դարձցին յաղանդ նոցա. վասն որոյ գրէ առ նա աղերսանս պատրիարքն Գրիգոր խաղաղանալ ընդ ժողովոյրեանն Աստուծոյ. և ոչ լուաւ նմա, այլ գլոյտվա դարձոյց ի կրօնս իւր, և զայլս հալածականս աւար ուր կային երեք եպիսկոպոսի աթոռք և հազար և վեց հարիւր քանակալս»¹²:

Այս հատվածի մեջ հետաքրքիր է, որ հալածականները անվանվել են հայադավան ազգեր, որը աներկմիտ պիտի թարգմանել միաբնակ ազգեր: Այս մտքին օժանդակում է և հալածականների թվի մասին հայտնածը՝ երեք եպիսկոպոսական Աթոռներ և 1600 քահանաներ: Կրոնական տեսակետից նույնադավան համայնքները կամ անհատները ենթարկվում էին դավանակից հոգևոր իշխանությանը՝ անկախ ազգային պատկանելությունից, որը միջնադարի պայմաններում առաջնակարգ տեղ չէր գրավում:

Բանասիրական աշխատությունների մեջ փախստականները սովորաբար հայ հոգևորականներ են համարվել¹³, բայց ավելի ստույգ և ընդունելի ենք համարում Ալիշանի կարծիքը, որը գրում է.

«Ի գալ Յունաց և Հայոց ոմանց հալածելոյց ի կայսերաց Բիւզանդիոյ՝ յառաջիկ կես ժդարու...»¹⁴:

Եկվորների ազգությունը պարզելու համար կարող է որոշ նշանակություն ունենալ նրանց անձնանունները: Բայց հայտնի է, որ հոգևոր դասի մեջ տարածված անձնանունների մեծ մասը կրոնական գրքերում ավանդված անուններն են: Եթե այդպիսիների մեծ մասը դարերի ընթացքում Հայաստանի հողի վրա հայացի և հայահնչյուն ձև են ստացել, ապա բյուզանդական երկրներում ապրող նույնիսկ հայերի մոտ պահպանվել են հունական ձևով, մասնավոր դր, անկախ դավանաբանական վեճերից, քաղկեդոնական ուղղության հաստատումից առաջ եղած եկեղեցու հայրերը միշտ էլ պահպանել են հայերի մոտ իրենց հեղինակությունն ու հմայքը նաև բուն Հայաստանում:

Այնուամենայնիվ եկվորների անձնանուններին անդրադառնալն անհրաժեշտ է:

Հայաստան ապավինած հոգևորականների կամրջաձորի 40 հոգուց բաղկացած խմբի միայն մեկի՝ նրանց առաջնորդ Հովհաննեսի անունն է հիշատակում Ասողիկը, մյուս պատմագիրները ոչ մի անուն չեն հիշատակում:

Ոսկեփորիկի գրությունը Հովհաննեսից բացի հիշատակում է նրա «հարազատի» (իմա՝ եղբոր) Պողիկարպոսի անունը: Եթե Հովհաննեսը փախստական խմբի ղեկավարն ու Արշարունիքում Կամրջաձորի հիմնադիրն ու ծաղկեցնողն է, որի վանականների թիվը կազմում էր 300 հոգի, ապա Պողիկարպոսը, որը հաջորդեց իր եղբորը, դարձավ հայ եկե-

¹³ Կոստանեանց, Հայոց վանքերը, էջ 43, 1886 թ., Մոսկվա:

¹⁴ 2. Ոսկեան, Գուգարքի վանքերը, էջ 92—93, և ուրիշներ:

¹⁵ Ալիշան, «Այրարատ», էջ 58:

¹² Հատարումն պատմութեան, էջ 133—134:

ղեցու հեղինակավոր վարդապետներից մեկը, նա մասնակցեց Անիի եկեղեցական ժողովին՝ զահրնկեց անելու համար վահան կաթողիկոսին՝ 966 թվականին: Մի երրորդ անուն էլ պահպանել է Սանահնի «Քոթուկը», նույնպես Պողիկարպոս, որը ըստ այդ հիշատակարանի՝ «...սկիզբն աբաբ վանիցս շինուրեան»¹⁵:

Այսպիսով, հալածական հոգևորականներին միայն երեք անուն է պահպանվել աղբյուրներում՝ Հովհաննես և երկու Պողիկարպոսներ, բոլորն էլ Կամբջաձորի խմբից:

Արդ, կարող է արդյոք Հաղբատավանքում կանգնեցրած խաչքարը եկվոր վարդապետների այս խմբի հիշատակին լինել: Մերձեցնող հանգամանքը եկվորների և արձանագրության մեջ հիշատակված անունների քանակի մոտիկությունն է՝ մոտավորապես քառասուն. Բայց այդ խմբի այն երեք անունները, որ հնար եղավ գտնել աղբյուրներում, բացակայում են արձանագրության մեջ: Եթե ենթադրենք, որ դրանք եղել են ջարդոտված տեղերում, ապա գոնե դրանց առաջնորդ Հովհաննեսի անունը պիտի լիներ ցանկի առաջին տեղում, իսկ այնտեղ Դավենտիոս անունն է: Կարելի է ենթադրել, որ պատվանդանի վրայի մեր լրացված մասում է եղել Հովհաննեսի անունը՝ հատկապես նշված լինելու համար, բայց դա կմնա չհիմնավորված ենթադրություն միայն:

Նախորդ էջերում պարզեցինք, որ Կամբջաձորի խումբը միակը չէր, որ ապաստանել էր Հայաստանում 10-րդ դարի առաջին կեսում: Այս տեսանքը, որ ըստ վարդանի հաղորդման նման մի մեծ հալածանք էլ միաբնակների նկատմամբ տեղի է ունեցել 1186 թվականին, որի ընթացքում հալածանքի են ենթարկվել 1600 հոգևորականներ, և որ Բյուզանդիայում նման հալածանքներ կրկնվել են պարբերաբար: Այդ իսկ պատճառով էլ, նրկատի ունենալով նորահայտ արձանագրության մեջ հիշատակված անձանունների հունական ձևը, համարում ենք անկասկած, որ այնտեղ հիշատակված են Հայաստանում ապաստան գտած մի այնպիսի խումբ եկվոր հոգևորականներ, որոնք տեղավորվել են գլխավորապես Հաղբատավանքում և նրա մոտակա վայրերում:

Այս նորահայտ արձանագրությունը հավաստում է մեր պատմագրերի հաղորդածները՝ բյուզանդական պետական հալածանքներից Հայաստան ապավինած հոգևորականների մասին հաղորդած տեղեկությունները: Հաստատում է, որ հալածանքի հիմքում ընկած է եղել ոչ թե ազգային, այլ դավանաբանական խնդիրը: Որ Հայաստան ապավինածները ոչ միայն հայեր են եղել, այլև հույներ: Որ շնագած Բյուզանդիայում քաղկեդոնականության պետական տիրապետող հանգամանքին, նրա գոնե արևելյան մարզերում միաբնակները զգալի թիվ են կազմել, որոնց մեջ և հույներ:

¹⁵ Ս. Ջալալեան, Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, մասն Ա, էջ 43, 1842 թ., Տփլիս:

